

УДК 316.35(477-22):94(477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-45-4>

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЧАСІ: ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ З ІСТОРІЇ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН

Лисенко Дмитро Миколайович,
аспірант I курсу ОНП «Історія та археологія»
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»
Херсонського державного університету
dmytro.lysenko@university.kherson.ua
orcid.org/0009-0006-4606-9339

У статті аналізується доробок вітчизняної історіографії комітетів незаможних селян Української Соціалістичної Радянської Республіки (КНС УСРР) у період з 1920 по 1933 рік. Автор наголошує, що роль українського незаможного селянства в громадсько-політичному й соціально-економічному житті радянського села висвітлена переважно в рамках застарілої радянської парадигми. Аналіз історіографічної спадщини переконує в тому, що в радянській історіографії склалася хибна традиція погляду на село та селянство в координатах історії будівництва комунізму. Отже, **мета статті** полягає в критичному аналізі науково-дослідної літератури, виділенні позитивних наробок, недоречностей і прорахунків та обґрунтуванні нового підходу до вивчення проблеми історії КНС у межах формування нової концепції вітчизняної історії. **Методологічний інструментарій** базується на врахуванні історіографічної ситуації, уважному та поважному ставленні до творчості попередників із послідовним виділенням методологічних підходів, залученої джерельної бази та методів виявлення, групування і критичного використання основних груп джерел, обґрунтованості висновків, оригінальності та внеску в історичну реконструкцію історії КНС. Водночас у статті історіографічний аналіз враховує домінуючі сучасні тренди оцінок щодо соціально-політичних, економічних і культурних процесів у середовищі українського селянства 1920 – початку 1930 років, зокрема ролі КНС у Голодоморі 1932–1933 років. Зрозуміло, що більш ретельно проаналізовані праці пострадянського часу. Основні результати дослідження комітетів незаможних селян УСРР доводить необхідність в антропоцентричному підході до цієї теми. Традиційна історіографія зосереджується на політичних та економічних сюжетах, але переважно ігнорує соціальні й культурні аспекти. Недоліки радянської історичної науки, такі як використання лише марксистсько-ленінського підходу, децю ускладнюють цілісне об'єктивне розуміння дійсності. Однак сучасна українська історіографія створила нові можливості для дослідження історії українського селянства, включно з комітетами незаможних селян.

У **висновку** на базі опрацьованої літератури аналізуються періоди дослідження історії КНС: з моменту створення до сьогодні. Робиться акцент на застарілості звичних підходів в історіографії та обґрунтовується потреба в новій концепції, яка враховуватиме вивчення селян, їх ціннісних орієнтирів, ставлення та участь у КНС.

Ключові слова: Голодомор, історіографія, КНС, нова концепція, селянство, соціальна історія.

A NEW PERSPECTIVE ON TIMES: A LITERATURE REVIEW ON THE HISTORY OF COMMITTEES OF IMPOVERISHED PEASANTS

Lysenko Dmytro Mykolaiovych,
First-year Postgraduate Student at the Department
of History and Archaeology,
specializing in 032 History and Archaeology
Kherson State University
dmytro.lysenko@university.kherson.ua
orcid.org/0009-0006-4606-9339

The article analyzes the achievements of domestic historiography in studying the history of Committees of Poor Peasants of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (CPP USSR) during the period from 1920 to 1933. The author emphasizes that the role of Ukrainian poor peasantry in the socio-political and socio-economic life of Soviet villages is predominantly depicted within the framework of the outdated Soviet paradigm. The analysis of historiographical heritage convinces that Soviet historiography has established a mistaken tradition of viewing the village and peasantry in the coordinates of the history of communism construction. Accordingly, **the purpose of the article** lies in a critical analysis of scientific literature, highlighting achievements, shortcomings, and miscalculations, as well as substantiating a new approach to studying the problem of CPP history within the formation of a new concept of domestic history. **The methodological toolkit** is based on considering the historiographical situation, respectful treatment of predecessors' work with subsequent identification of methodological approaches, involvement of source base and methods of identifying,

grouping, and critically using the main groups of sources, justification of conclusions, originality, and contribution to the historical reconstruction of CPP history. At the same time, the article's historiographical analysis takes into account the dominant contemporary trends in evaluating socio-political, economic, and cultural processes in the environment of Ukrainian peasantry from the 1920s to the early 1930s, including the role of CPP in the Holodomor of 1932–1933. Understandably, works of post-Soviet times are more thoroughly analyzed. The main results of the study of CPP USSR emphasize the necessity of an anthropocentric approach to this topic. Traditional historiography focuses on political and economic narratives but largely ignores social and cultural aspects. Shortcomings of Soviet historical science, such as solely using the Marxist-Leninist approach, somewhat complicate a comprehensive objective understanding of reality. However, modern Ukrainian historiography has created new opportunities for studying the history of Ukrainian peasantry, including Committees of Poor Peasants.

In **conclusion**, based on the reviewed literature, periods of CPP history research from its creation to the present day are analyzed. Emphasis is placed on the obsolescence of traditional approaches in historiography and the need for a new concept that will consider the study of peasants, their values, attitudes, and participation in CPP.

Key words: Holodomor, historiography, CPP, new concept, peasantry, social history.

1. Вступ

Актуальність дослідження полягає в необхідності перегляду підходів до розуміння історії комітетів незаможних селян в УСРР у межах формування нової концепції вітчизняної історії. Аналіз історіографії дасть змогу створити нову концепцію для осмислення їх ролі у формуванні й розвитку радянської суспільно-політичної та соціально-економічної системи того часу.

Питання діяльності комітетів незаможних селян постійно залишалося в тіні загальних досліджень історії українського селянства 20–30-х років ХХ ст. Питання реалізації політики воєнного комунізму, нової економічної політики, колективізації, Голодомору проходять крізь призму діяльності верхівки більшовицької влади. Водночас саме створення різноманітних селянських організацій у доколгоспному українському селі призвело до полегшення здійснення комуністичного експерименту з відповідними негативними наслідками, які відчуваються до сьогодні.

Мета статті полягає в обґрунтуванні потреби в новому підході до вивчення історії комітетів незаможних селян УСРР. Основний акцент робиться на історіографічному аналізі, спрямованому на перегляді існуючих підходів та обґрунтуванні доцільності й можливості вироблення нової концепції історії КНС з урахуванням наявного історіографічного доробку і внесення нових поглядів та інтерпретацій, які враховують сучасні методи дослідження та контекст епохи.

У процесі дослідження було проаналізовано значну кількість робіт. Вони як монографічно, так і дотично висвітлювали історію комітетів незаможних селян. При цьому основну увагу зосереджено на виокремленні кардинально різних підходів до вивчення історії комнезамів, що дає змогу детальніше оцінити проблематику та реальний внесок попередників в об'єктивну реконструкцію історії КНС.

Створення комнезамів у радянській Україні мало вагомим значення для подальшого становлення радянської влади на селі. Комуністична партія розглядала незаможників як політичну,

соціально й ідеологічну опору комуністично-радянського режиму на селі.

Варто зазначити, що у 20-ті роки тема комнезамів привертала увагу істориків, економістів, юристів тощо. Провідні діячі КНС залишили значну кількість джерел, що стало основою для подальших досліджень.

До відновлення незалежності провідну роль в історіописанні відігравала українська діаспора. Однак тематика комітетів незаможних селян залишилася без уваги в українських істориків в еміграції.

Для дослідження еволюції вивчення історії КНС варто розділити це питання на періоди: перший – 20-ті – початок 30-х років (створення першоджерел), другий – кінець 40-х – перша половина 50-х (повоєнний період), третій – друга половина 50-х – 80-ті роки, а також четвертий, особливо переломний момент у вивченні історії в Україні, – з початку 90-х дотепер.

2. Процес накопичення джерельної бази історії КНС (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.)

Джерела цього періоду мало проаналізовані, мають свою специфіку – створені під час і для насадження КНС. Зібраний фактичний матеріал економічного та статистичного характеру часто містить суперечливі деталі й потребує аналізу.

Варто зазначити, що комнезами не перші подібні організації, створені більшовиками. За два роки раніше були започатковані комітети бідноти (комбіди). Безумовно, КНС та комбіди – це дві різні організації, проте вони мають спільні ознаки, і радянські чиновники, а згодом і радянські історики намагалися показати їх спадковість, тяглість як цілісного інструменту знищення класової диференціації на українському селі.

У низці ряді агітаційних брошур і статей, що були опубліковані у 20-х роках, відображені різноманітні питання, пов'язані з політикою КНС, у вигляді звітів, довідників, коментарів законодавчих актів та різних матеріалів інструктивного характеру. Але навіть для радянських істориків використовувати їх джерельний потенціал у повному обсязі було неможливо, оскільки

існувала цензура та суворий контроль за обігом документів.

Насамперед привертають увагу документи, створені діячами, які проводили роботу з організаційно-політичного впровадження КНС: Г. І. Петровський (голова Центральної комісії незаможних селян), Г. Я. Чубар, В. П. Затонський, Д. З. Лебідь, О. Г. Шліхтер, Г. Ф. Гринько, П. І. Познанський, а також інші очільники незаможницьких організацій — Л. М. Андрієнко, А. І. Барков, В. Й. Іжевський, Я. Н. Медвідь, Г. М. Одинець, Л. М. Ріпа, Д. К. Терещенко, І. А. Тропко (Історія, 1967: 111).

Авторами брошур, інструктивних листів, пропагандистських матеріалів часто була радянська номенклатура. Тому їх документи треба опрацювати особливо критично, враховуючи заїдеологізованість авторів.

Радянський дослідник історії КНС М. Д. Березовчук зазначає, що важливими джерелами для висвітлення питань історії КНС є брошури Я. Медведя, Б. Ринкевича та М. Толочко. Автори загалом намагаються обґрунтувати потребу у створенні КНС, наводять статистичні дані швидкого зростання комнезамів після опублікованого декрету про пільги, права та функції організації (Березовчук, 1976: 141). Однак причини такого ажіотажу далеко не в комуністичних ідейних принципах, а у способі пристосуватися до реалій і використати це на свою користь. Проте згодом комуністична партія збагнула, що до лав комнезамів проникають ворожі їм особи. Вони назвали їх «куркулями» – люди, які були дрібними капіталістами, крупними землевласниками, лихварями тощо. Загалом таке клеймо отримали всі, хто так чи інакше не підтримував чинний режим. Тому поняття «куркуль» розмите в радянській історіографії.

Особливістю розвитку ідей ленінізму щодо організації незаможництва в своїх роботах описували: С. В. Косіор «Незаможникам про колективізацію» (Косіор, 1968), Г. І. Петровський «Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм» (Петровський, 1927), В. Й. Іжевський «Коротка історія комітетів незаможних селян» (Іжевський, 1924). Йдеться про пропаганду необхідності утворення КНС, опис форм і методів діяльності в умовах зміцнення радянської влади на селі. Особливо варто видіти Г. І. Петровського – голову керівного органу незаможницьких організацій – Всеукраїнської центральної комісії незаможних селян (ВЦКНС). Ці діячі стали провідними пропагандистами КНС, і саме їх думки є одними з головних джерел дослідження нашої теми.

В умовах тодішньої політичної дійсності роботи дають уявлення про значення незаможницьких організацій із питань щодо залучення

селянських мас через ради, кооперативи, комсомол та інші громадські організації. Значна кількість першоджерел стала фундаментальною основою для майбутніх досліджень діяльності комітетів незаможних селян. У цей період було закладено підмурок радянської концепції історії КНС.

3. Повосення історіографія КНС (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.)

Ліквідація КНС у 1933 році як вже використаного проєкту сталінізму дещо знизила інтерес до них в другій половині 30-х – першій половині 40-х років ХХ ст. Тому наступний етап характеризується значним послабленням уваги дослідників до історії громадянських організацій радянського села, зокрема, це стосується комітетів незаможних селян та інших подібних організацій у Радянському Союзі. У цей період було опубліковано всього декілька праць, у яких описували окремі сторони діяльності комнезамів.

У 40-х роках через Другу світову війну та сталінські репресії стосовно науки й культури відбувся занепад історіописання. Зрештою історія українського селянства на той момент не була актуальною незважаючи на те, що село залишалося в центрі уваги комуністичної партії відразу після Німецько-радянської війни.

Для створення позитивного образу радянського режиму ближче до 50-х років до вивчення теми комітетів незаможних селян підходять професійні історики, оскільки на науковому рівні треба було аргументувати правильність більшовицької політики на селі крізь призму КНС.

Р. С. Гімплевич та Ю. Ю. Кондуфор вивчали історію комнезамів у контексті соціально-економічних змін, що відбувалися в сільській місцевості того часу. В СРСР комітети незаможних селян, які були створені в рамках реалізації більшовицької влади, використовувалися для мобілізації селянства на підтримку радянської влади. Дослідження цих комітетів велося з урахуванням офіційної історіографії та політичних уявлень епохи (Гімплевич, 1954; Кондуфор, 1953).

М. Д. Березовчук позитивно характеризує підхід Г. Костомарова, який розділяв комбіді та комітети незаможних селян. Він вважав, що комнезамів доводилося організовувати в умовах війни за владу. Це свідчить про його погляд на неабияке значення цих органів у політичних і соціальних контекстах того часу, де війна за владу мала велике значення й зумовлювала потребу у формуванні інститутів, які могли б підтримати та мобілізувати населення на користь конкретних політичних чи ідеологічних цілей (Березовчук, 1976: 139).

Монографія Д. А. Введенського та Г. Г. Вольцевой стала однією з перших монографічних праць дослідження історії КНС і практично першою, де до аналізу долучено архівний матеріал. У ній

висвітлено процес революції, боротьби за владу та зміцнення позицій партії. Хоча робота зазнала критики через недостатню увагу провідної ролі партійних організацій на місцях щодо створення КНС, а також неповну характеристику значення керівництва Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) і ЦК Компартії України в розробках форм і методів роботи комнезамів та ролі в соціалістичному виробництві (Веденський, 1941).

У 1950-х роках спостерігалось значне збільшення обсягу досліджень переважно з політичної історії комітетів незаможних селян. Розвиток вивчення, включно зі зростанням доступу до архівних матеріалів, підвищенням рівня професіоналізму дослідників, а також збільшенням кількості наукових видань і конференцій, сприяв розширенню обсягу досліджень комітетів незаможних селян.

Скажімо, Ф. Усков опублікував популярну серед істориків роботу «Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до НЕПу» (Усков, 1950), написану на початку 50-х років ХХ ст. Оскільки це одна з перших фундаментальних робіт щодо історії КНС, на неї почали посилаються більшість істориків, які досліджують відповідну тему до сьогодні. Через значущість використаних у роботі джерел праця Ф. Ускова стала визначною для подальшого вивчення історії КНС.

Наразі практично всі праці 1950-х років з історії незаможницьких організацій радянського села втратили своє наукове значення через сталінську механістичну методологію, політичну заїдеологізованість, суто ілюстративний та вибірковий метод використання джерел і зберегли значення лише історіографічного джерела. Порівняно позитивними рисами періоду стала поява монографічних праць.

Таким чином, особливою рисою стала увага професійних істориків до вивчення історії КНС, що є ознакою власне початку наукового вивчення історії комнезамів, передовсім їх ролі та значення як «привідних пасків» компартійно-радянської диктатури.

4. Розквіт радянської історіографії КНС (друга половина 50-х – кінець 80-х років ХХ ст.)

На цьому етапі вивчення КНС виходить на новий якісний рівень. Відбулося поліпшення історіографічної ситуації в умовах певної лібералізації режиму, порівняно масштабної підготовки істориків (переважно істориків КПРС), відкриття частині архівів, появи історичної періодики. Позитивну роль зіграла підготовка узагальнюючих праць з історії України та українського селянства, де йдеться про комнезами.

У загальних радянських роботах історії Української РСР побіжно, але згадуються

комнезами, як невід’ємний інструмент побудови радянського майбутнього на українському селі (Історія, 1977: 69).

В «Історії селянства Української РСР» тематику КНС висвітлюють історики: І. Х. Ганжа, І. І. Компанієць та І. І. Слинько (Історія, 1967: 99–115). Перед авторами було поставлене завдання описати передумови, причини, завдання, результати та наслідки роботи КНС. Особливістю роботи є наведення докладних статичних даних щодо соціальної структури комнезамів, загальних і відсоткових співвідношень кількості членів незаможників у сільських радах, кооперацій, колгоспах, товариствах спільної обробки землі, артілях, комунах та їх ролі на культурному фронті. Крім того, ми маємо змогу побачити реалізацію продовольчої політики КНС. У роботі це подається як «захист інтересів селян», проте, за архівними даними, ми бачимо, що це були репресивні заходи стосовно селян. Однак такі висновки були заборонені в радянській історичній науці (Голодний, 2008: 50).

Аналізуючи різноманітні праці радянських дослідників, які охоплюють широкий спектр: від загальних до вузькоспеціалізованих історичних питань, – можна зазначити, що важливим об’єктом уваги стало селянство. Головним аспектом було демонстрування позитивної ролі незаможників у формуванні комуністичної політики на селі.

Починаючи з 50-х років популярність стали набирати публікації документів і матеріалів. Під редакцією І. П. Волощука та М. А. Рубача було видано збірник архівних даних «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)». Йдеться про справу № 67 – телеграма НКВС УРСР від 15 червня 1920 р. про заходи щодо організації КНС на українському селі. А саме у справі № 70 від 20 липня 1920 р. є постанова Ради наркомів УРСР про розподіл незасіяних земель між селянами. Також важливі розпорядження про боротьбу з проникненням куркулів (справа № 73) та резолюція з’їзду КНС про бандитизм (справа № 84 від 23 жовтня 1920 р.). Чотири інші справи – № 600, 606, 611, 622 – стосуються діяльності КНС у Херсонській губернії (Радянське, 1957).

У 1968 році вперше було видано збірку архівних джерел, де є опис суто комітетів незаможних селян. І. К. Рибалка здійснив кропітку роботу з пошуку та систематизації архівних даних про КНС різних регіонів України й опублікував їх у своїй книзі. На цей час це єдина така опублікована збірка, присвячена нашому питанню (Комітети, 1968). Вона стала фундаментом, щоб здійснювати дослідження історії КНС, спираючись на архівні дані, при цьому не відвідуючи архівних установ у різних областях країни.

Значна кількість джерел була опублікована в збірці «Опора партії на селі». Історики виставили деякі спогади активних учасників комітетів незможних селян, а саме керівників і представників усіх низових ланок цієї організації. В одній, невеликій за обсягом, книжці спогадів далеко не всі питання багатогранної діяльності КНС. Проте наявні матеріали в перспективі дають змогу дослідити, як місцеве населення, що були членами цієї організації, відіграли роль у формуванні економічного, культурного та ментального життя села (Опора, 1971).

Уже згаданий М. Д. Березовчук в дусі офіційної радянської історіографії охарактеризував аграрні перетворення на українському селі 20–30-х років ХХ ст. та роль у цих процесах комнезамів. Унікальною його працею є «Комітети бідноти і комнезами України в історіографії» (Березовчук, 1976). Її особливість полягає в тому, що за сто років вивчення історії КНС вона залишається чи не єдиною відомою роботою, де йдеться про історію вивчення комітетів незможників.

Крім того, його досягненням є опис ролі бідняцьких організацій у зміцненні сільських рад – органів державної влади на селі. Важливі є факти, які дають нам змогу зрозуміти проблему, через яку було створено КНС. До того ж автор детально описує всі роботи незможницьких організацій на українському селі: мету, функції та роль КНС у можливому комуністичному майбутньому держави.

Також ключовою роботою М. Д. Березовчука можна вважати працю «Перші соціалістичні перетворення на селі» (Березовчук, 1976), оскільки це також одна з небагатьох робіт, що написані в ці роки, де так детально автор пояснює зв'язок бідняцьких і незможницьких організацій.

Загалом тридцятиліття вивчення історії КНС (з початку 1960-х по кінець 1980-х) можна вважати «періодом М. Березовчука», оскільки його роботи стали базою вивчення комнезамів для наступних поколінь істориків. Проте це також говорить про проблему малодослідженої теми навіть у радянську добу, коли вивчення подібних питань було популярним і підтримувалося державою.

Не залишилася поза увагою історія КНС і серед радянських російських істориків. М. І. Ремнев намагався пояснити потребу створення комнезамів у статті «Діяльність комітетів незможних селян на Україні 1920 р.» (Ремнев, 1954). Оскільки, на думку росіянина, бідняцька Україна не встоїть у майбутньому без допомоги партії та консолідації незможників. До стандартних вигуків тодішнього лідера компартії В. І. Леніна про українське селянство додаються ще й тези іншого партійного діяча – Й. В. Сталіна, де говориться про перспективи союзу пролетаріату та сільської бідноти. Пролетар – найманий робітник, мав порозумітися

з людьми, які не знали, що таке робота, але воліли отримати частку продовольства.

Також популярним було присвячувати свої роботи конкретним аспектам КНС. Так от, В. М. Чумак у роботі «До питання про економічне становище незможного селянства півдня України у 1921–1925 роки» (Чумак, 1976: 91–97). Йдеться про матеріальне забезпечення комнезамів, які проживали та діяли на конкретно визначеній території України. Дослідник поставив перед собою завдання показати приріст статків у бідняків через грабунок «куркулів». Загалом робота просякнута статистичними даними, як доказ висловленої вище тези.

Участь комітетів незможних селян у завершенні аграрних перетворень в Україні на початку 20-х років описував Р. Д. Лях (Лях, 1973). Питання земельного розподілу було актуальним для радянської влади. Дослідник це також подав як «справедливий поділ» награвованого майна, до якого приклали руки незможники.

Отже, подальший розвиток досліджень історії комітетів незможних селян на останньому етапі поступу радянської історіографії залишає неоднозначне враження. З одного боку, праці відзначаються новим якісним рівнем, залученням до наукового обігу значного масиву архівних джерел, підготовкою ряду дисертаційних досліджень і формуванням наукової школи з вивчення історії КНС професора Миколи Даниловича Березовчука (1920–1997). Також його численні послідовники висвітлювали різноманітні аспекти історії комнезамів: політичні, економічні, культурні тощо. Із позитиву слід віднести до доробку професора та його учнів увагу до такого неординарного феномену радянської історії, як КНС, введення до наукового обігу широкого кола раніше невідомих, переважно архівних, джерел. З іншого боку, цим численним працям притаманні методологічна обмеженість, вибіркоче й некритичне використання джерел, намагання вписати лаковану історію комнезамів в лінійну і потворну ленінсько-сталінську схему соціалістичної перебудови суспільства й сільського господарства зокрема. Радянські історики порівняно активно досліджували історію українських селян у 20-х роках ХХ століття в межах радянського трактування НЕПу як тимчасового відступу й часу підготовки суцільної колективізації, демонструючи позитивну роль незможників у формуванні комуністичної політики на селі.

Важливим досягненням є видання збірки архівних джерел з КНС, що дало змогу глибше розкрити проблему незможницьких організацій у зміцненні сільських рад. Аналіз робіт радянських істориків підтверджує значущість селянства як об'єкта уваги та показує важливість дослідницької діяльності КНС для розуміння

історичного контексту можливого комуністичного майбутнього держави. І хоча більшість праць цього періоду втратила наукове значення, усе ж окремі факти та статистичні дані, деякі спостереження і думки можуть і мають увійти до арсеналу сучасних дослідників.

5. Історіографія пострадянського періоду дослідження КНС (90-ті роки – дотепер)

Розпад Радянського Союзу дав змогу кардинально змінити підхід до проблемних історичних питань. Зникла обов'язкова формула прославлення марксизму-ленізму. Крім того, громадськості відкрилися дані про злочини представників КНС стосовно співгромадян.

Дослідники не відразу перейшли до нових тенденцій вивчення історії. Сильний генеалогічний зв'язок зі радянським періодом у перші роки незалежності залишився, тож віддалася шана видатним науковцям минулого. Це може стимулювати інтерес до біографічних досліджень про конкретних особистостей минулого, оскільки через них формується база для сучасних інституцій, які символізують українську історичну науку (Яремчук, 2018: 244).

В умовах незалежної України увага до історії комнезамів дещо знизилася. Звісно, певна кількість істориків опублікували статті, монографії про КНС, декілька дослідників написали дисертації.

Стан наукової розробки теми українського селянства був оновлений роботою «Історія українського селянства: нариси в 2 томах» (Історія, 2006), у якій відповідні частини написані співробітниками відділу історії 1920–1930 років Інституту історії України НАН України О. Ганжою, О. Мовчан, С. Кульчицьким і професорами Харківського і Черкаського університетів В. Калініченко і А. Морозовим. Вона є узагальнюючою, але увагу авторів також привернули комітети незаможних селян. Автори відійшли від старої ленінської пропаганди, повністю занурилися в атмосферу українського селянства, їх боротьбу, а також помсту Сталіна за повстання, що вилилося в примусові колективізації та геноцид. У роботі наводяться докази у вигляді архівних даних і фото.

Більшість українських істориків знайомлять зі структурою та функцією КНС. Популярною серед дослідників українського селянства є робота С. В. Кульчицького. Йдеться про том № 4 Енциклопедії історії України, де у 2007 році була опублікована стаття «Комітети незаможних селян» (Кульчицький, 2007). Автор розглядає роль КНС у впровадженні політики партії, чистки особового складу та внутрішню боротьбу влади за контроль над ними.

Наукова школа С. В. Кульчицького налічує десятки дослідників. Одним із них є О. І. Ганжа.

У монографії «Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.)» (Ганжа, 2000) особливу увагу приділено проблемам, які раніше не були об'єктами вивчення дослідників, як-от протистояння селянства режиму, формування політики радянської влади щодо ключових аспектів селянського життя. Авторка описує соціальні взаємодії селян на селі, де йдеться про те, що самі ж селяни не сприймали позитивно незаможницькі організації.

Детально про зростання негативного соціально-політичного настрою серед селянства стосовно КНС описує О. М. Абразумова (Абразумова, 2013; Абразумова, 2014). На думку авторки, на момент написання робіт це був малодосліджений аспект у сучасній історіографії КНС.

Проте в майбутньому такий підхід стає актуальним через те, що врахування досвіду нашої країни допоможе розробити й успішно реалізувати науково обґрунтовану стратегію взаємодії влади з різними соціальними групами громадян, зокрема з такою, як селянство.

В. Волощенко у своїй статті «Формування організаційної структури КНС» (Волощенко, 2009), яка була створена на основі його дисертаційного дослідження, робить значний внесок у розвиток вивчення нашої теми, зосереджуючись на регіональному аспекті формування та функціонування цієї організації, зокрема, з огляду на матеріали, що стосуються Донбасу. Автор представляє сучасну українську історичну науку, працюючи на базі Державного архіву Донецької області, для підтвердження фактів, пов'язаних із діями комнезамів на сході України. В. Волощенко аналізує комнезамів з різних боків, використовуючи наукові дослідження та публікації радянських істориків.

О. А. Мельничук продовжив тенденцію вивчення загальної діяльності КНС. Проте унікальністю його робіт є локалізація дослідження незаможників, говорить про особливості діяльності КНС на Поділлі: аграрні перетворення, хлібозаготівлю, колективізацію тощо (Мельничук, 2002).

Таким чином, в історіографії В. Волощенко та М. Мельничук запровадили нову тенденцію – вивчення місцевої історії КНС. Це сприяє збереженню та відтворенню унікальних сфер життя селянства окремого регіону. Порівняння робіт, присвячених різним регіонам, допомагає більш детально вивчити діяльність комітетів незаможних селян.

Отже, відновлення української незалежності відкриває нові можливості для дослідження історії комітетів незаможних селян. Хоча сучасні історики звертають менше уваги на цю тему, проте все ж деякі дослідники продовжують активно працювати над нею. Фундаментальні роботи й загальний

науковий інтерес збагачують наше розуміння ролі КНС в історії України, особливо завдяки використанню архівних джерел і місцевих досліджень. Цей напрям покращує вивчення соціальної та політичної динаміки сільського життя в минулому, а також відтворює унікальні аспекти історії різних регіонів України крізь призму діяльності КНС.

6. Висновки

У зв'язку зі складністю історії України в період 1920–1933 років дослідження історії комітетів незможних селян УСРР набуває особливого значення. Традиційна історіографія здебільшого зосереджувалася на політичних та економічних аспектах цього періоду. Соціальні та культурні напрями діяльності комітетів незможників залишаються маловивченими.

Як наслідок, історія комнезамів залишається практично недослідженою в координатах модерної парадигми вітчизняної історії попри те, що дослідження комнезамів триває вже сто років, однак історіографія цієї теми все ще перебуває на стадії розробки.

Проблема радянського історіописання полягає у використанні лише одного підходу – марксизму-ленінізму. Плоди більшовицької влади доводилось інтерпретувати лише в позитивному ключі. Радянська історична наука зосередилася на вивченні діяльності партії. Це був певний тренд того часу, оскільки історію використовували як пропаганду комуністичного вчення. Звичне нагромадження фактів і шаблонний виклад ідей партії нівелює принцип об'єктивності. Роль історика полягає не лише у зборі та накопиченні фактів, але й у їх розумінні, критиці та паралельній перевірці, щоб створити повну картину минулих подій з історії українського селянства.

Сучасна українська історіографія дала нові можливості вивчення історії селянства, зокрема комнезамів. Були відкриті нові архіви, зняті цензура й обмеження в методах досліджень.

Дух незалежності породив становлення нової історичної науки в Україні. Основоположником

дослідження селянства 1920–1930-х років ХХ ст. став С. В. Кульчицький. О. А. Мельничук – сучасний науковець, що зосереджується на проблематиці саме КНС. Крім того, дослідники, такі як О. І. Ганжа та О. М. Абразумова, сприяють розвитку актуального підходу щодо вивчення комнезамів.

Проте серед концептуально нових праць з осягненням ролі КНС в радянській історії в науковому доробку вітчизняної історіографії залишається по суті невеличка енциклопедична довідка сучасної історіографії Станіслава Кульчицького, яка радше намітила шляхи майбутніх монографічних праць, ніж заповнила існуючу лакуну наших уявлень про історію селянства 1920-х – початку 1930-х років.

Зокрема, залишаються нерозкритими або недостатньо розкритими в координатах нової парадигми питання соціально-економічної сутності й перспектив господарської спроможності незможників, специфіки їхньої соціальної психології і повсякдення, ефективності діяльності комнезамів у політичній, соціально-економічній і культурній сферах, реального впливу КНС на процеси суцільної колективізації, а діяльність комнезамів у часи Голодомору 1932–1933 років слід досліджувати майже з нуля. Усе це потрібно вписати в радянський історичний і соціальний час. Очевидно, що модерної реконструкції потребує соціальний аспект, історія повсякдення селянства з використанням потенціалу усної історії. Крім того, повністю відсутній антропологічний метод дослідження – вивчення діяльності та впливу незможників на селянське населення з орієнтацією на соціокультурні аспекти, такі як спосіб життя, традиції та взаємини спільноти.

Усе вищенаведене дає змогу обґрунтовано твердити про те, що на часі підготовка монографічного комплексного й міждисциплінарного дослідження історії КНС з урахуванням історіографічного доробку і відповідно до вимог модерної історіографічної ситуації.

Література:

1. Абразумова О. М. Комітети незможних селян в українському селі 1920-х рр.: до проблеми реорганізації. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаси. 2014. 1–12 с.
2. Абразумова О. М. Громадсько-політична активність українського селянства у період НЕПу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 історія України / О. М. Абразумова. Черкаси, 2013. 231 с.
3. Березовчук М. Д. Комітети бідноти і комнезами України в історіографії / М. Д. Березовчук. Український історичний журнал. 1976. № 1. 137–144 с.
4. Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень / М. Д. Березовчук, Київ : Політвидав України, 1976. 149 с.
5. Введенський Д. А., Вольцева Г. Г. Комітети незможних селян на Україні. Київ, 1941.
6. Волощенко В. Формування організаційної структури КНС (на матеріалах Донбасу). Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. Вип. 3. 2009. С. 86–91.

7. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Інститут історії України. Київ, 2000. 208 с.
8. Гимплевич Р. С. К вопросу о роли и деятельности комитетов бедноты на Украине в 1919 г. Научные записки Харьковского юридического института. Харьков, 1954.
9. Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів : збірник документів і матеріалів. Кіровоград, 2008. 398 с.
10. Іжевський В. Й. Короткий нарис історії незаможних селян на Україні. Харків, 1924. 26 с.
11. Історія селянства Української РСР. У 2 томах. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / ред. кол.: І. І. Компанієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинко. Академія наук Української РСР, Інститут історії. Київ, 1967. 534 с.
12. Історія українського селянства: нариси: у 2 т. Т. 2 / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін. Київ, 2006. 654 с.
13. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. А. Г. Шевелєв. Академія наук Української РСР, Інститут історії; редкол.: П. П. Гудзенко. Київ, 1977. Т. 6. 543 с.
14. Комітети незаможних селян України, 1920–1933 : зб. док. і матеріалів / ред. І. К. Рибалка. Київ : Наук. думка, 1968. 639 с.
15. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році, Харків, 1953. 101 с.
16. Косіор С. Незаможникам про колективізацію. Доповідь на VII Всеукраїнському з'їзді незаможних селян. 28 березня 1930 р. / Косіор С. В. Вибрані твори і промови. Київ, 1968. 330 с.
17. Кульчицький С. В. Комітети незаможних селян. Енциклопедія історії України: Т. 4. Київ, 2007. С. 485–487.
18. Лях Р. Д. Участь комітетів незаможних селян у завершенні аграрних перетворень на Україні (1920–1923 рр.) / Р. Д. Лях. Питання історії народів СРСР. 1973. Вип. 16. С. 26–32.
19. Мельничук О. А. Комнезами у кооперативному русі на Поділлі. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. 2002. С. 74–77.
20. Опора партії на селі. Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України / упоряд.: М. Д. Березовчук, Т. М. Колішчер, П. К. Стоян, В. В. Сухарев. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1971, 315 с.
21. Петровський Г. І. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм. Харків, 1927. 51 с.
22. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920) : збірник документів та матеріалів / ред. Волощук І. П., Рубач М. А. Київ, 1957. 1083 с.
23. Ремнев М. И. Деятельность комитетов незамозных селян на Украине в 1920 году / М. И. Ремнев. Вопросы истории. 1954. № 4. С. 83–86.
24. Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до НЕПу / Ф. Усков. Київ, 1950. 155 с.
25. Чумак В. М. Про діяльність комнезамів півдня України по підвищенню політичної активності незаможного селянства (1921–1925 рр.) Український історичний журнал, № 7, 1976. С. 51–54.
26. Яремчук В. Українська радянська історіографія: сучасний стан досліджень / В. Яремчук. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. С. 242–249.

References:

1. Abrazumova, O.M. (2014). Komitety Nezamozhnykh Selyan v ukrainskomu seli 1920-kh rr. [Committees of Poor Peasants in the Ukrainian village of the 1920s]: do problemy reorganizatsii. Cherkaskyyu natsionalnyy universytet im. B. Khmelnytskoho, Cherkasy. P. 1–12 [in Ukrainian].
2. Abrazumova, O.M. (2013). Hromads'ko-politychna aktyvnist' ukrayinskoho selyanstva u period nepu [Social and political activity of the Ukrainian peasantry in the NEP period]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Cherkasy. 231 p. [in Ukrainian].
3. Berezovchuk, M.D. (1976). Komitety bidnoty i komnezamy Ukrayiny v istoriografii [Committees of the poor and komnezams of Ukraine in historiography]. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*, 1. P. 137–144.
4. Berezovchuk, M.D. (1976). Pershi sotsialistychni peretvorennia na seli: pro orhanizatsii silskoyi bidnoty ta yikh rol u zdiisnenni pershykh sotsialistychnykh [The first socialist transformations in the countryside: about the organizations of the rural poor and their role in the implementation of the first socialist transformations] *Kyiv: Polityvdav Ukrayiny*. 149 p.
5. Vvedenskiy, D.A., & Voltseva, G.G. (1941). Komitety nezamozhnykh selyan na Ukrayini [Committees of poor peasants in Ukraine]. *Kyiv*.

6. Voloshchenko, V. (2009). Formuvannia orhanizatsiinoi struktury KNS (na materialakh Donbasu) [Formation of the organizational structure of the CPP (based on the materials of Donbass)]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: zb. nauk. pr.* Issue 3. P. 86–91 [in Ukrainian].
7. Hanzha, O.I. (2000). *Ukrayinske selyanstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.)* [The Ukrainian Peasant during the Formation of the Totalitarian Regime]. Instytut istorii Ukrayiny. Kyiv. 208 p. [in Ukrainian].
8. Himplevich, R.S. (1954). *K voprosu o roli i deyatelnosti komitetov bednoty na Ukrayine v 1919 g.* [On the question of the role and activity of poverty committees in Ukraine in 1919]. *Naucnye zapiski Kharkovskogo yuridicheskogo instituta.* Kharkov.
9. *Holodnyi mor 1932–1933 rokiv na Kirovohradshchyni. Movoio arkhivnykh dokumentiv (2008).* [Famine of 1932–1933 in Kirovohrad Oblast. In the language of archival documents, Collection of documents and materials]. Kirovohrad. 398 p. [in Ukrainian].
10. Izhevskiy, V.Y. (1924). *Korotkyi narys istorii nezamozhnykh selyan na Ukrayini* [A brief outline of the history of poor peasants in Ukraine]. Kharkiv. 26 p.
11. *Istoriia selyanstva Ukrayinskoyi RSR (1967).* [History of the peasantry of the Ukrainian SSR] Red. kol. I.I. Kompaniets, I.Kh. Hanzha, I.I. Slynko; Akademiia Nauk Ukrayins'koyi RSR, Instytut istorii. Kyiv. 534 p.
12. *Istoriia ukrayins'koho selyanstva [History of the Ukrainian peasantry]: narysy: u 2 t. (2006).* Vol. 2. Kyiv. 654 p. [in Ukrainian].
13. *Istoriia Ukrayins'koyi RSR (1977).* [History of the Ukrainian SSR]. Vol. 6. Kyiv. 543 p.
14. *Komitety nezamozhnykh selyan Ukrayiny 1920–1933 [Committees of poor peasants of Ukraine, 1920–1933]: zbirnyk dok. i materialiv (1968).* Red. I.K. Rybalka. Kyiv: Nauk. dumka. 639 p.
15. *Kondufor, Yu.Yu. (1953). Robitnychi prodovol'chi zahony na Ukrayini v 1919 rotsi [Workers' food units in Ukraine in 1919].* Kharkiv. 101 p.
16. *Kosior, S. (1968). Nezamozhnykam pro kolektyvizatsiiu [To the underprivileged about collectivization]. Dopovid na VII Vseukrayins'komu z'iizdi nezamozhnykh selyan. 28 bereznia 1930 r.* Kyiv. 330 p.
17. *Kulchytskyi, S.V. (2007). Komitety Nezamozhnykh Selyan [Committees of Poor Peasants]. Entsyklopediia istorii Ukrayiny. Vol. 4. Kyiv. P. 485–487 [in Ukrainian].*
18. *Liakh, R.D. (1973). Uchast' komitetiv nezamozhnykh selyan u zavershenni ahrarnykh peretvorenn na Ukrayini (1920–1923 rr.) [Participation of committees of poor peasants in the completion of agrarian transformations in Ukraine (1920–1923)].* *Pytannia istorii narodiv SRSR, 16,* pp. 26–32.
19. *Melnychuk, O.A. (2002). Komnezamy u kooperatyvnomu rusi na Podilli [Komnezami in the cooperative movement in Podilla].* *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, 4,* pp. 74–77 [in Ukrainian].
20. *Opora partii na seli: Spohady aktyvnykh uchastnykiv komitetiv nezamozhnykh selyan Ukrayiny (1971).* [Support of the party in the countryside. Memories of active members of committees of poor peasants of Ukraine] Upor.: M.D. Berezovchuk, T.M. Kolisher, P.K. Stoyan, V.V. Sukharev. Kyiv. 315 p.
21. *Petrovskiy, H.I. (1927). Nezamozhnyky i seredniaky v 10-richnii borotbi za sotsializm [Poor people and middle peasants in the 10-year struggle for socialism].* Kharkiv. 51 p.
22. *Radianske budivnytstvo na Ukrayini v roky hromadianskoi viiny (1919–1920) (1957) [Soviet construction in Ukraine during the civil war (1919–1920)]: zbirnyk dokumentiv ta materialiv.* Red. Voloshchuk I.P., Rubach M.A. Kyiv. 1083 p.
23. *Remnev, M.I. (1954). Deyatelnost komitetov nezamozhnykh selyan na Ukrayine v 1920 godu [Activity of committees of poor peasants in Ukraine in 1920].* *Voprosy istorii, 4,* pp. 83–86.
24. *Uskov, F. (1950). Komnezamy Ukrayiny v period voiennoho komunizmu i perekhodu do NEPu [Activity of committees of poor peasants in Ukraine in 1920].* Kyiv. 155 p.
25. *Chumak, V.M. (1976). Pro diialnist komnezamiv pivdnia Ukrayiny po pidvyshchenniu politychnoi aktyvnosti nezamozhnoho selyanstva (1921–1925 rr.) [About the activities of the Komnezams of southern Ukraine to increase the political activity of the poor peasantry (1921–1925)].* *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal, № 7,* pp. 51–54.
26. *Yaremchuk, V. (2018). Ukrayinska radianska istoriografii: suchasnyi stan doslidzhen [Ukrainian Soviet historiography: the current state of research].* *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”. Serii “Istorychni nauky”, 27,* pp. 242–249 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 16.02.2024
The article was received 16 February 2024